

Περιεχόμενα

Εισαγωγή του Πίτερ Ντ. Κράμερ.....	9
Πρόλογος του συγγραφέα.....	19
I. Είναι η Αγάπη μια Τέχνη;.....	23
II. Η Θεωρία της Αγάπης.....	30
Αγάπη: η μοναδική απάντηση στο πρόβλημα της ανθρώπινης ύπαρξης.....	30
Η αγάπη ανάμεσα στο Γονέα και στο Παιδί.....	68
Τα αντικείμενα της Αγάπης.....	77
<i>Αδελφική Αγάπη</i>	78
<i>Μητρική Αγάπη</i>	81
<i>Ερωτική Αγάπη</i>	85
<i>Η Αγάπη για τον Εαυτό</i>	91
<i>Η Αγάπη για τον Θεό</i>	98
III. Η Αγάπη και η Αποσύνθεσή της στη Σύγχρονη Δυτική Κοινωνία.....	121
IV. Η Αγάπη στην Πράξη.....	149
Βιογραφικό Παράρτημα.....	181
Α) Γνωρίζοντας τον Έριχ Φρομ.....	181
Β) Η αγάπη στη ζωή του Έριχ Φρομ.....	188
Γ) Αυτοβιογραφικές όψεις της ζωής του Έριχ Φρομ.....	212
ΑΝΑΦΟΡΕΣ.....	223

Εισαγωγή

των Πιερ Ντι. Κράμερ

Εδώ και πενήντα χρόνια, μας συντροφεύει η διορατικότητα, η παρηγοριά και η έμπνευση του μικρού αυτού βιβλίου, *Η Τέχνη της Αγάπης*. Τι συναρπαστική διαδρομή! Η ψυχολογία άλλαξε πολλές φορές μέσα σε αυτές τις δεκαετίες. Ο Φρόιντ ήρθε και ξανάφυγε από το προσκήνιο. Πολλές ψυχαναλυτικές μέθοδοι εμφανίστηκαν κι εξαφανίστηκαν. Διάφορες φαρμακευτικές θεραπείες επανακαθόρισαν τον τρόπο μας να κατανοούμε τα συναισθήματα· κι αυτές, με τη σειρά τους, έλαμψαν για λίγο κι έπειτα ξεθώριασαν. Και σε όλο αυτό το διάστημα, τούτο το ολιγοσέλιδο βιβλίο του Φρομ ήταν μαζί μας, προσφέροντάς μας την ψύχραιμη συμβουλή του. Τι είναι λοιπόν αυτό που κάνει ένα βιβλίο να αντέχει στο χρόνο;

Το θέμα του, σίγουρα, το βοηθά. Η αγάπη, όπως ο ίδιος ο Φρομ μας λέει, είναι αυτό για το οποίο είμαστε όλοι μας διψασμένοι. Η αγάπη μας καθορίζει· είναι «η μοναδική απάντηση στο ζήτημα της ανθρώπινης ύπαρξης». Αλλά κάθε χρόνο κυκλοφορούν δεκάδες βιβλία με θέμα την αγάπη. Κανένα από αυτά δεν έχει μεταφραστεί, όπως το βιβλίο του Φρομ, σε τριάντα τέσσερις γλώσσες.

Χωρίς αμφιβολία, συμβάλλει και ο τίτλος του βιβλίου. Δεν παρασύρεται από τη γλώσσα της κουλτούρας του εμπόριου – δεν χρησιμοποιεί τα λεγόμενα «τσιτάτα». Μέσα στην

καθαρότητά του, ο τίτλος ήδη προοιωνίζεται το μέλλον του βιβλίου ως «κλασικό». Ο Φρομ δεν κρύβεται πίσω από το επάγγελμά του – δεν προτείνει κάτι του τύπου: «Η ψυχανάλυση στην τέχνη της αγάπης». Είναι τολμηρός. Θα απευθυνθεί στους αναγνώστες του με αμεσότητα.

Έπειτα είναι και η γλώσσα. Εκκληρώνει την υπόσχεση του τίτλου. Ο Φρομ είναι ευθύς: «*Είναι λοιπόν και η αγάπη μία τέχνη; Αν ναι, τότε απαιτεί γνώση και προσπάθεια*». Υπάρχει, και μπορούμε να την ανακαλύψουμε, ποίηση μέσα στη λιτή οικονομία αυτής του της διατύπωσης: «Χωρίς την αγάπη η ανθρωπότητα δεν θα μπορούσε να υπάρξει ούτε για μία μέρα». Σπάνια –όταν καταγγέλλει την καταναλωτική μας κουλτούρα– ο Φρομ καταφεύγει στη μεταφορά: «Ο κόσμος είναι ένα μεγάλο αντικείμενο για την όρεξή μας, ένα τεράστιο μήλο, ένα τεράστιο μπουκάλι, ένα τεράστιο στήθος· κι εμείς απομυζούμε, πάντοτε κάτι προσμένουμε, πάντοτε ελπίζουμε – και πάντοτε στο τέλος απογοητευόμαστε».

Αυτή η παρατήρηση μας φανερώνει και έναν σημαντικό λόγο για τον οποίο ο Φρομ μιλά σε κάθε καινούρια γενιά. Υπήρξε διορατικός. Αναγνώρισε την κεντρική πρόκληση στη ζωή μας. Αν ο πολιτισμός μας ανταμείβει το ναρκισσισμό, πώς θα μπορέσουμε να υπερβούμε τον εαυτό μας; Αν ο πολιτισμός είναι τέτοιος που μας αποξενώνει, πώς θα μπορέσουμε να βρούμε αυτό που τόσο λαχταράμε; Οικειότητα, έρωτα, αρμονικό ταίριασμα, αυτό που ο Φρομ αποκαλούσε «επανένωση μέσα από την αγάπη».

Με το πέρασμα του χρόνου, αυτά τα ερωτήματα έγιναν ακόμη πιο πειστικά. Ο εμπορικός τομέας μαινεί τον ατομικό, απροκάλυπτα. Οι επιτυχημένοι άντρες αναζητούν «γυναίκες-τρόπαια». Και σχεδόν οι μισοί γάμοι καταλήγουν σε διαζύγιο, εν μέρει εξαιτίας του πειρασμού για μία καλύτερη «εμπορική ανταλλαγή» – λες και το κάθε άτομο είχε μία πάγια εμπορική

αξία, ένα μετρήσιμο πακέτο από νιότη, εξυπνάδα, γόητρο και (κυρίως) πλούτο. Και συχνά αυτές οι εμπορικού τύπου συμφωνίες καταλήγουν σε γάμους που είναι κενοί περιεχομένου. Αυτή είναι μία πτυχή της σύγχρονης ζωής που ο Φρομ αντιλήφθηκε.

Ο Φρομ ξεκίνησε την κριτική του σε νεαρή ηλικία. Γεννήθηκε το 1900 στη Φρανκφούρτη, από ορθόδοξους Εβραίους γονείς. Ο παππούς και ο προπάππος του από την πλευρά του πατέρα του ήταν διαπρεπείς ραβίνοι. Ο πατέρας του Φρομ, ένας έμπορος κρασιών, ντρεπόταν για το δικό του επάγγελμα. Αναφερόμενος στις αναμνήσεις του από τα παιδικά του χρόνια, ο Φρομ είχε πει: «Έβρισκα πολύ παράξενο, ως παιδί, το ότι οι άνθρωποι αφιερώνουν τη ζωή τους στο να κερδίσουν χρήματα, κι όταν κάποιος παραδεχόταν μπροστά μου πως ήταν επιχειρηματίας, εγώ ντρεπόμουν για λογαριασμό του». Όταν ο Φρομ ήταν δώδεκα ετών, ένας από τους υπαλλήλους του πατέρα του εκδήλωσε ενδιαφέρον για το σοσιαλισμό. Η θρησκευτική παιδεία του Φρομ τον καθιστούσε επιρρεπή σε προοδευτικές ιδέες – υπό την έννοια ότι ένας προφήτης θα πρέπει να μην εκφράζεται μόνο με λόγια αλλά και με πράξεις και να έρχεται σε επαφή με τις καθημερινές ανάγκες των ανθρώπων. Αλλά ο Φρομ ποτέ δεν ένωσε εντελώς άνετα και οικεία μέσα στην ορθόδοξη ιουδαϊκή κοινότητα. Σε ηλικία είκοσι τριών ετών, δήλωσε την αντίθεσή του προς το σιωνισμό, με το επιχείρημα πως ο εθνικισμός έρχεται σε αντίθεση με τον απόλυτο ανθρωπισμό. Στα είκοσι έξι του, σε μία συμβολική κίνηση που αποσκοπούσε στο να δείξει τη ρήξη του με το θρησκευτικό τελετουργικό, έφαγε ψωμί στη διάρκεια του ιουδαϊκού Πάσχα.

Στο μεταξύ, είχε πάρει το δίπλωμά του από το Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης. Είχε ξεκινήσει να σπουδάζει νομικά και

θεολογία, αλλά τελικά κατέληξε να σπουδάσει κοινωνική οικονομία – όπως αποκαλούσαν τότε την επιστήμη της κοινωνιολογίας. Είχε ακόμη συναντήσει τη Φρίντα Ράιχμαν, που πολύ σύντομα παντρεύτηκε. Η Φρίντα Ράιχμαν ήταν μία ψυχίατρος κατά έντεκα χρόνια μεγαλύτερή του, κι ήταν αυτή που εισήγαγε τον Φρομ στο επαναστατικό πεδίο της ψυχανάλυσης. Ο γάμος τους δεν κράτησε παρά λίγα μόλις χρόνια, όμως το ενδιαφέρον του Φρομ για την ψυχανάλυση παρέμεινε ζωντανό.

Η κοινωνιολογική εκπαίδευση του Φρομ τον οδήγησε να κατακρίνει τις θεωρίες του Σίγκμουντ Φρόιντ ως περιορισμένες και μηχανοκρατικές. Πολλά από τα φαινόμενα που ο Φρόιντ εξήγησε μέσω των έμφυτων ενστίκτων, για τον Φρομ ήταν αποτελέσματα οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών συνιστωσών. Για τον Φρομ, τα άτομα δεν ήταν δέματα από ορμές τιθασευμένες από την απώθηση· οι άνθρωποι ήταν πάντοτε κοινωνικά όντα, τα οποία δρουν μέσα στο πλαίσιο μιας κοινωνικής δομής. Ο Φρομ συνδέθηκε με τους μαρξιστές και τους σοσιαλιστές του ψυχαναλυτικού κινήματος. Η προτίμησή του ήταν για τον πρώιμο Μαρξ, τον ουτοπιστή που ήλπιζε πως οι περιορισμοί τους οποίους έθετε ο καταμερισμός εργασίας θα μπορούσαν να εκλείψουν μέσα από ένα πιο ανθρώπινο οικονομικό σύστημα. Οι πρώτες ακαδημαϊκές εργασίες του Φρομ ήταν επάνω στο ποινικό δίκαιο, στη θρησκεία και στην ηθική. Ήδη από το 1930 η αγάπη άρχισε επίσης να αποτελεί αντικείμενο των μελετών του. Η έρευνα των πατριαρχικών και μητριαρχικών κοινωνιών τον οδήγησε και στη μελέτη των διαφορών ανάμεσα στη μητρική και την πατρική αγάπη απέναντι στο παιδί.

Κάτω από τη σκιά του ναζισμού, ο Φρομ έγραψε σχετικά με τις αυταρχικές κυβερνήσεις και την τάση τους να δημιουργούν σαδιστικούς χαρακτήρες. Πολύ νωρίτερα από τον Φρόιντ, ο Φρομ είδε την πιθανότητα μιας μεγάλης καταστροφής στην

Ευρώπη. Έπειτα από πρόσκληση της φεμινίστριας ψυχαναλύτριας Κάρεν Χόρνεϊ, ο Φρομ επισκέφτηκε το 1933 τις Ηνωμένες Πολιτείες και στη συνέχεια μετανάστευσε εκεί. Αν και δεν έχασε ποτέ το κριτικό του βλέμμα, αγκάλιασε την καινούρια του πατρίδα· και ήδη το 1940 έγραφε τα βιβλία του στην αγγλική γλώσσα.

Στην Αμερική, η κριτική του Φρομ απέναντι στην κλασική ψυχανάλυση έγινε ακόμη οξύτερη. Το 1939 έγραψε πως «ο Φρόιντ βλέπει τον άνθρωπο σαν ένα ζώο που κυριαρχείται από τα ένστικτά του αλλά τιθασεύεται από την κοινωνία. Του λείπουν όλα τα είδη αυθορμητισμού όπως είναι η αγάπη, η τρυφερότητα, η χαρά, ακόμη και η σεξουαλική ευχαρίστηση, στο βαθμό που αυτή είναι κάτι περισσότερο από μία απλή ένταση». Σύμφωνα με τον Φρομ, η δουλειά του ψυχαναλυτή περιλαμβάνει την κατανόηση του χαρακτήρα του ανθρώπου ως αντίδραση στους κοινωνικούς εξαναγκασμούς – όπως για παράδειγμα η αποξένωση του ανθρώπου από τον εαυτό του, που για τους μαρξιστές είναι συναφής προς τον καπιταλισμό. Όσο για την ψυχαναλυτική πρακτική, προκειμένου ο θεραπευτής να αντιμετωπίσει την απομόνωση του ατόμου που είναι το βαρύτερο φορτίο της σύγχρονης ζωής (και ίσως γενικά της ζωής), πρέπει, σύμφωνα με τον Φρομ, να μην είναι ουδέτερος και απόμακρος, αλλά έντονα παρών.

Με τη δημοσίευση το 1941 του βιβλίου του, *Ο Φόβος Μπροστά στην Ελευθερία*, ο Φρομ έγινε ευρέως γνωστός. Είχε προσπαθήσει να εξηγήσει με ποιον τρόπο οι άνθρωποι χάνουν την ατομικότητά τους μέσα από το συμβιβασμό και τη συμμετοχή τους σε αυταρχικά κοινωνικά συστήματα. Αυτό τους οδηγεί επίσης σε καταστροφικές στάσεις απέναντι στη ζωή ή (σε έθνη που βασιζονται στην αρχή της ισότητας) καλλιεργεί τον κομφορμισμό. Η ατομική ψυχολογία, υποστήριζε, είναι ένας τομέας που υπάγεται κυρίως στην κοινωνική ψυχολογία.

Οι άνθρωποι πάντοτε ζουν μέσα σε πλέγματα κοινωνικών σχέσεων.

Ο Φρομ έγινε δημοφιλής ακριβώς επειδή, στην εποχή των μεγάλων ιδεολογιών, εκείνος δεν ήταν ιδεολόγος. Έπαιρνε αυτό που του χρειαζόταν – και με ενθουσιασμό μάλιστα – από τον ιουδαϊσμό, από το μαρξισμό και την ψυχανάλυση, κι αργότερα και από τον ταοϊσμό, το ζεν και το βουδισμό. Τελικά όμως ο Φρομ ήταν ανθρωπιστής. Και αυτόν το σκοπό υπηρετούσε ευσυνειδήτα. Στη διάρκεια ολόκληρης της ζωής του, αφιέρωνε τα πρωινά του σε δραστηριότητες που δεν του απέφεραν χρήματα – στη μελέτη και στον σιωπηλό διαλογισμό. Αργότερα στη ζωή του συμπλήρωνε το διαλογισμό με την πολιτική δραστηριοποίηση, αναλαμβάνοντας καθοδηγητικό ρόλο σε αντιπυρηνικά και αντιπολεμικά κινήματα.

Ο Φρομ αγαπούσε τους ανθρώπους. Είχε έντονους δεσμούς με πολλές από τις μεγαλύτερες μορφές της ψυχανάλυσης – τους Σαντόρ Φερέντσι, Χάρι Στακ Σάλιβαν, Ντέιβιντ Ράισμαν και Χέρμπερτ Μαρκούζε, όπως και με άλλους ακόμη. Οι προτιμήσεις του όσον αφορά τις γυναίκες ήταν εκλεκτικές. Μετά το χωρισμό του από τη Φρίντα Φρομ Ράιχμαν, ο Φρομ συνδέθηκε ερωτικά με τη Κάρεν Χόρνει. Επίσης, συνδέθηκε με αμφοτέρους τις διακεκριμένες χορεύτριες Κατερίνα Ντάνχαμ και Μάρθα Γκράχαμ από τη χορευτική Σχολή της Νέας Υόρκης. Παντρεύτηκε τη φωτογράφο Χένι Γκάρλαντ το 1944 και της έμεινε αφοσιωμένος μέχρι το θάνατό της, το 1952. Οι γυναίκες της ζωής του ήταν άλλοτε πολύ νεότερες του κι άλλοτε πολύ μεγαλύτερες, απλές ή εξαιρετικά όμορφες, μαύρες ή λευκές, που εργάζονταν είτε με το πνεύμα είτε με το σώμα τους· αυτό που είχαν όλες τους κοινό μεταξύ τους ήταν η δύναμη, η λάμψη και η ικανότητα να δίνονται ολόψυχα σε αυτό που τις ενδιέφερε. Αλλά η μεγάλη αγάπη της ζωής του ήταν η Άνις Φρίμαν. Ήταν η χήρα ενός δικηγόρου, μία Αμερικανίδα από τον Νότο

με έντονο ενδιαφέρον για τη διεθνή πολιτική. Ο Φρομ ήταν περίπου πενήντα δύο ετών όταν άρχισε να τη φλερτάρει με μελιστάλαχτα γράμματα, φιλιά και όρκους αφοσίωσης. Συνέχισε έτσι για τα υπόλοιπα είκοσι οκτώ χρόνια της ζωής του. Και ήταν αυτή η σχέση δέσμευσης και πάθους που αποτέλεσε το προσωπικό, συναισθηματικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ο Φρομ έγραψε Την *Τέχνη της Αγάπης*.

Το βιβλίο αντλεί την έμπνευσή του από το σύνολο της εμπειρίας του Φρομ. Είμαστε κοινωνικά όντα, που υποφέρουμε από το άγχος του διαχωρισμού μας από τον κόσμο. Ο πολιτισμός μας παρέχει πλανερά και εύκολα μέσα για να κατευθύνει εκεί που θέλει αυτό το άγχος μας – κυρίως μέσα από την ομοιομορφία. Μας καλεί να καταναλώνουμε τα ίδια αγαθά, να προσδιορίζουμε τους εαυτούς μας μέσα από τη συμμόρφωση και κάποιες ασήμαντες ψευτοδιαφοροποιήσεις. Αν όμως μας λείπει το θάρρος να είμαστε ξεχωριστές ατομικότητες, δεν θα κατορθώσουμε ποτέ μας να φτάσουμε την αγάπη, καθώς «η αγάπη είναι ένωση κάτω από την προϋπόθεση της διατήρησης της ακεραιότητας του καθενός». Αγάπη δεν σημαίνει να παίρνεις ούτε είναι απλώς ένας τρόπος για να ξεφύγουμε από την ανασφάλεια· ξεκινά με το να δίνεις – να δίνεις χαρά, ενδιαφέρον, κατανόηση, χιούμορ, λύπη, όλων των ειδών τις «εκδηλώσεις και εκφάνσεις αυτού που είναι ολοζώντανο μέσα μας».

Για τον Φρομ, η αγάπη είναι μία εξέγερση ενάντια στο εμπορικό ιδεώδες. Βλέπει με ιδιαίτερη περιφρόνηση τα άρθρα των περιοδικών με τα γυαλιστερά εξώφυλλα, στα οποία ο γάμος αντιμετωπίζεται ως μία εμπορική συμφωνία. Αυτή η «ομάδα των δύο που λειτουργεί ομαλά», γράφει, «δεν γίνεται ποτέ τίποτα περισσότερο από μία καλολαδωμένη συνεργασία ανάμεσα σε δύο άτομα που παραμένουν για όλη τους τη ζωή ξένα

μεταξύ τους». Ακόμη και η αγάπη σαν «καταφύγιο απέναντι στη μοναξιά» είναι καταδικασμένη να αποτύχει. Το να αγαπάς σημαίνει από τη φύση του να είσαι συνδεδεμένος με ολόκληρο το ανθρώπινο είδος έχοντας τα μάτια σου ανοιχτά, ώστε να είσαι πάντοτε αντικειμενικός με όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους. «Αν κάποιος θελήσει να κρατήσει την αντικειμενικότητά του μόνο για το πρόσωπο που αγαπά και πιστεύει ότι του είναι περιττή στις σχέσεις του με τον υπόλοιπο κόσμο, σύντομα θα ανακαλύψει ότι αποτυγχάνει σε όλες ανεξαιρέτως τις σχέσεις του».

Αν όμως ο Φρομ είναι κριτικός απέναντι στην κοινωνία, αυτό δεν το κάνει παρά για να διασώσει εκείνες τις αρχές που θα μπορούσαμε επίσης να αποκαλέσουμε «αμερικανικές». Εκλαμβάνει την προτροπή «Αγάπα τον πλησίον σου σαν τον εαυτό σου» ως απόδειξη του ότι «η αγάπη μου για τον ίδιο μου τον εαυτό είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αγάπη μου για κάθε άλλη ύπαρξη». Για τον Φρομ, αυτή η παράδοξη διαλεκτική ατομικότητας και συνένωσης με τον κόσμο είναι αναπόφευκτη.

Σήμερα, μερικοί θεωρητικοί των σχέσεων ανάμεσα στα ζευγάρια θα πήγαιναν ακόμη μακρύτερα και θα έλεγαν πως η αυτονομία παραείναι αρσενική αξία. Το να νιώθεις ανολοκλήρωτος χωρίς τον άλλο άνθρωπο δεν είναι σημάδι αδυναμίας, αλλά χαρακτηριστικό γνώρισμα της ανθρώπινης ουσίας. Όμως ο Φρομ φαίνεται πως έχει προβλέψει αυτή την άποψη. Βλέπει την ενότητα των ζευγαριών ως ιδεώδες – και όχι μόνο την ενότητα του ενός με τον άλλο. Για τον Φρομ, ακόμη και η ερωτική αγάπη, η οποία φαινομενικά αποκλείει από τον στενό δεσμό των δύο όλους τους άλλους, στην πραγματικότητα «στο πρόσωπο του άλλου ανθρώπου αγαπά ολόκληρη την ανθρωπότητα και όλα όσα είναι ζωντανά».

Στη συνέχεια, ο Φρομ εξηγεί πώς να το κάνουμε αυτό στην πράξη. Περιγράφει τα στοιχεία που είναι απαραίτητα: η

πειθαρχία, η συγκέντρωση, η υπομονή και η καλή γνώση της τέχνης. Τι είδους άνθρωποι πρέπει να είμαστε; Ποιες στάσεις πρέπει να κρατάμε; Όπως και η ελευθερία, και η αγάπη επίσης απαιτεί θάρρος. Η αγάπη είναι μία ικανότητα την οποία μπορούμε να αναπτύξουμε μέσα μας. Και τότε, ακόμη και αν «η αρχή στην οποία βασίζεται η καπιταλιστική κοινωνία και η αρχή της αγάπης είναι πράγματι ασυμβίβαστες», μπορούμε να βρούμε ένα χώρο μέσα στον οποίο να δράσουμε.

Αυτά τα συμπεράσματα ηχούν αληθινά. Υπερβαίνουν τις διαμάχες των μέσων του εικοστού αιώνα που απασχόλησαν και τον Φρομ – τις συζητήσεις περί σοσιαλισμού, ψυχανάλυσης και άλλων ακόμη θεμάτων –, επειδή τελικά και ο ίδιος ο Φρομ τις υπερέβη. Γιατί το βιβλίο *Η Τέχνη της Αγάπης* επιβίωσε όλα αυτά τα χρόνια; Επειδή ξέρουμε ότι ο Φρομ έχει βρει το στόχο – ότι δεν μπορούμε να βρούμε την αγάπη αν ενδίδουμε οκνηρά στα θέληγτρα του πολιτισμού μας. Ούτε έχει κανένα νόημα για εμάς να ταλαντευόμαστε ανάμεσα στην αβροφροσύνη και στην επιθετικότητα. Για να αλλάξουμε τον τρόπο με τον οποίο μας αγαπούν οι άλλοι, πρέπει πρώτα να αναβαθμίσουμε τη δική μας ικανότητα να αγαπάμε.

Το βιβλίο όμως παραμένει επίκαιρο και χάρη στο χαρακτήρα του Φρομ. Το θέμα του, ο τίτλος, η φωνή με την οποία εξακολουθεί να μας μιλά, το όραμα, και το μήνυμα – ως αναγνώστες νιώθουμε πως αυτά τα στοιχεία προέρχονται από έναν άνθρωπο που νοιάζεται για μας. Ο Έριχ Φρομ δεν θα μας κολακεύσει. Γνωρίζει τις αδυναμίες μας και γνωρίζει τι διακυβεύεται. Αλλά συμφωνεί με τους στόχους μας – συμφωνεί πως η αγάπη είναι αυτό που έχει σημασία και όχι κάποια αόριστη υπερφυσική εκδοχή της. Έχει βιώσει το πρόβλημα, έχει ασκήσει τον ίδιο του τον εαυτό στις αξίες που προβάλλει, κυρίως μάλιστα σε εκείνου του είδους την καθαρότητα της όρασης που ο ίδιος αποκαλεί «αντικειμενικότητα». Τελικά, αν τιμάμε έπειτα

από πενήντα χρόνια Την *Τέχνη της Αγάπης*, είναι επειδή, όταν τη διαβάσαμε, καταλάβαμε πως είχαμε να κάνουμε με έναν αξιόλογο άνθρωπο. Αυτό που ξεχωρίζει στον Φρομ είναι κάτι πέρα από την ευφυΐα, ακόμη και πέρα από τη σοφία. Από κάθε άποψη αυτό το βιβλίο εκφράζει τις αξίες τις οποίες ο Φρομ προβάλλει ως υπέρτατες: την ταπεινοφροσύνη μέσα από την αυτογνωσία και το θάρρος. Κι εδώ βρίσκεται και η απόδειξη του ισχυρισμού του: όταν σου μιλά με τόση αμεσότητα ένας τέτοιος άνθρωπος, δεν μπορείς παρά να νιώθεις την πρόκληση, να νιώθεις τη στήριξη, να νιώθεις πως σε αγαπούν.

Πρόλογος του συγγραφέα

Η ανάγνωση αυτού του βιβλίου θα είναι μία απογοητευτική εμπειρία για όποιον περιμένει να βρει εδώ εύκολες οδηγίες για να μάθει *την τέχνη της αγάπης*. Αντίθετα, αυτό το βιβλίο έχει σκοπό να δείξει πως η αγάπη δεν είναι ένα συναίσθημα που μπορεί εύκολα να το απολαμβάνει ο καθένας ανεξάρτητα από το επίπεδο της ωριμότητας που έχει κατακτήσει. Φιλοδοξεί να πείσει τον αναγνώστη του ότι όλες οι προσπάθειές του να βρει την αγάπη είναι καταδικασμένες να αποτύχουν, αν δεν προσπαθήσει πρώτα πιο ενεργά και δραστήρια να αναπτύξει ολόκληρη την προσωπικότητά του έτσι, ώστε να φτάσει σε έναν δημιουργικό προσανατολισμό· και ακόμη, ότι η ικανοποίηση μέσω της ατομικής αγάπης δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί αν δεν είμαστε ικανοί να αγαπάμε τον πλησίον μας, αν δεν έχουμε αυθεντική ταπεινοφροσύνη, θάρρος, πίστη και πειθαρχία. Σε έναν πολιτισμό όπου αυτές οι ιδιότητες είναι δυσεύρετες, παραμένει ένα σπάνιο επίτευγμα να κατορθώσουμε να γίνουμε πραγματικά ικανοί να αγαπάμε. Ο καθένας λοιπόν ας αναρωτηθεί τώρα πόσους ανθρώπους έχει γνωρίσει στη ζωή του που να αγαπούν πραγματικά τους άλλους.

Όμως, η δυσκολία αυτού του εγχειρήματος δεν πρέπει να είναι ένας λόγος που θα μας αποτρέψει από την προσπάθεια να γνωρίσουμε τόσο τις ίδιες τις δυσχέρειες όσο και τις προϋποθέσεις για να πετύχουμε. Προκειμένου να αποφύγω τις περιττές

περιπλοκότητες, προσπάθησα να χειριστώ το θέμα μου σε μία γλώσσα όσο το δυνατόν λιγότερο τεχνική. Για τον ίδιο λόγο περιόρισα στο ελάχιστο δυνατό και τις αναφορές μου σε άλλες πραγματείες σχετικά με την αγάπη.

Σε ένα άλλο πρόβλημα όμως, δεν βρήκα μία απόλυτα ικανοποιητική λύση, συγκεκριμένα στο να αποφύγω να επαναλάβω ιδέες που έχω εκφράσει και σε προηγούμενα βιβλία μου. Ειδικότερα ο αναγνώστης που έχει διαβάσει τα βιβλία μου *Ο Φόβος Μπροστά στην Ελευθερία**, *Ο Άνθρωπος για τον Εαυτό του** και *Η Υγιής Κοινωνία** θα βρει στο παρόν βιβλίο πολλές ιδέες που έχουν ήδη διατυπωθεί και στα προαναφερόμενα. Παρ' όλα αυτά, *Η Τέχνη της Αγάπης* δεν είναι από καμία άποψη μία ανακεφαλαίωση. Παρουσιάζει πολλές ιδέες πέρα από αυτές που είχα ήδη εκφράσει, και όπως είναι φυσικό και κάποιες από τις παλαιότερες ιδέες μου αποκτούν εδώ καινούριες προοπτικές, χάρη στο γεγονός πως είναι όλες επικεντρωμένες γύρω από αυτό το θέμα, την *τέχνη της αγάπης*.

Ε.Φ.

* Κυκλοφορούν από τις Εκδόσεις Μπουκουμάνη

Αυτός ο οποίος δεν γνωρίζει τίποτα, δεν αγαπά και τίποτα. Αυτός ο οποίος δεν μπορεί να κάνει τίποτα, δεν κατανοεί τίποτα. Αυτός ο οποίος δεν κατανοεί τίποτα, δεν αξίζει τίποτα. Αλλά αυτός ο οποίος κατανοεί, δεν μπορεί παρά συγχρόνως να αγαπά, να παρατηρεί, να βλέπει... Όσο περισσότερη γνώση είναι συμφυής σε ένα πράγμα τόσο περισσότερη και η αγάπη... Οποιοσδήποτε φαντάζεται πως όλα τα φρούτα ωριμάζουν τον ίδιο καιρό με τις φράουλες, δεν γνωρίζει τίποτα για τα σταφύλια.

ΠΑΡΑΚΕΛΣΟΣ

I

Είναι η Αγάπη μια Τέχνη;

Είναι λοιπόν και η αγάπη μια τέχνη; Αν ναι, τότε απαιτεί γνώση και προσπάθεια. Ή μήπως η αγάπη είναι μόνο ένα ευχάριστο αίσθημα που είναι θέμα τύχης να βιώσουμε, κάτι που απλώς το «συναντά» κάποιος στο δρόμο του αν είναι τυχερός; Αυτό το μικρό βιβλίο είναι βασισμένο στην πρώτη υπόθεση, αν και δεν υπάρχει αμφιβολία πως η πλειοψηφία των ανθρώπων σήμερα αποδέχεται τη δεύτερη.

Όχι πως οι άνθρωποι πιστεύουν ότι η αγάπη δεν είναι κάτι σημαντικό. Διψούν γι' αυτήν· παρακολουθούν αμέτρητες ταινίες με θέμα ευτυχισμένες ή ατυχείς ιστορίες αγάπης, ακούν εκατοντάδες ανόητα τραγούδια που μιλούν για αγάπη – κι όμως, ελάχιστοι είναι αυτοί που υποψιάζονται ότι ίσως υπάρχει κάτι το οποίο θα πρέπει να μάθουν σχετικά με την αγάπη.

Αυτή η παράξενη στάση απέναντι στο ζήτημα βασίζεται σε κάποιες υποθέσεις οι οποίες, είτε η καθεμία ξεχωριστά είτε σε συνδυασμό μεταξύ τους, τείνουν να τη στηρίζουν. Οι περισσότεροι άνθρωποι βλέπουν το ζήτημα της αγάπης κυρίως ως πρόβλημα τού *πώς να αγαπηθούν* παρά τού *πώς*

να αγαπήσουν και αν είναι ικανοί να αγαπήσουν. Κι έτσι, το πρόβλημά τους είναι πώς να κάνουν τους άλλους να τους αγαπήσουν, πώς να γίνουν αξιαγάπητοι. Για την επιδίωξη αυτού του σκοπού, ακολουθούν πολλά και διάφορα μονοπάτια. Ένα από αυτά, που το ακολουθούν κυρίως οι άντρες, είναι να γίνουν επιτυχημένοι, να αποκτήσουν όσο περισσότερη δύναμη και όσο περισσότερο πλούτο τους επιτρέπουν τα περιθώρια της κοινωνικής τους θέσης. Ένα άλλο μονοπάτι, που το ακολουθούν κυρίως γυναίκες, είναι να γίνουν ελκυστικές μεριμνώντας ιδιαίτερα για το σώμα τους, για την ενδυμασία τους κ.λπ. Άλλα πάλι μονοπάτια για να γίνει κάποιο άτομο ελκυστικό είναι να αναπτύξει ευχάριστους τρόπους, ικανότητα να κάνει ενδιαφέρουσες συζητήσεις, ή ακόμη να είναι εξυπηρετικό, χαμηλών τόνων και μετρημένο· τέτοια μονοπάτια τα ακολουθούν εξίσου άντρες και γυναίκες. Πολλοί μάλιστα από τους τρόπους που μπορεί κάποιος να χρησιμοποιήσει για να γίνει αξιαγάπητος είναι οι ίδιοι με αυτούς που θα χρησιμοποιήσει για να πετύχει στη ζωή του, για να «κερδίσει φίλους και επιρροή». Είναι γεγονός πως για τους περισσότερους ανθρώπους του δικού μας πολιτισμού το να είσαι αξιαγάπητος ερμηνεύεται σε βασικές γραμμές ως ένας συνδυασμός τού να είσαι δημοφιλής και γοητευτικός, ή σέξι.

Μία δεύτερη υπόθεση, που κρύβεται πίσω από την άποψη πως δεν υπάρχει τίποτα το οποίο θα πρέπει να μάθουμε σχετικά με την αγάπη, είναι ότι το ζήτημα της αγάπης έχει να κάνει με ένα *αντικείμενο* και όχι με μία *ικανότητα*. Οι άνθρωποι πιστεύουν πως το να αγαπάς είναι απλό και ότι το δύσκολο είναι να βρεις το σωστό άτομο για να αγαπήσεις – ή για να αγαπηθείς από αυτό. Αυτή η αντίληψη έχει πολλές από τις αιτίες της ριζωμένες στην εξέλιξη της σύγχρονης κοινωνίας μας. Μία από αυτές τις αιτίες είναι η μεγάλη αλλαγή που συντελέστηκε στον εικοστό αιώνα, όσον αφορά την ελεύθερη επιλογή του

«αντικειμένου της αγάπης». Στη βικτοριανή εποχή, όπως και σε πολλές άλλες παραδοσιακές κουλτούρες, η αγάπη δεν ήταν ένα αυθόρμητο προσωπικό βίωμα που μπορούσε να οδηγήσει σε γάμο. Αντιθέτως, ο γάμος συναπτόταν με τρόπο συμβατικό – με τη συμφωνία των αντίστοιχων οικογενειών είτε με τη μεσολάβηση ενός προξενιού είτε και χωρίς μεσολαβητές: ήταν μία ένωση βασισμένη σε κοινωνικές συμβάσεις, ενώ η αγάπη υποτίθεται πως θα αναπτυσσόταν με τον καιρό, αφού ο γάμος θα είχε τελεστεί. Είναι μόλις στις λίγες τελευταίες γενιές που η έννοια του ρομαντικού έρωτα πήρε σχεδόν καθολικές διαστάσεις στον δυτικό κόσμο. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, κι ενώ δεν έχουν ακόμη εξαλειφθεί εντελώς κάποιες συμβατικές συνθήκες τέτοιου είδους, η πλειονότητα των ανθρώπων αναζητούν τον «ρομαντικό έρωτα», αυτό το προσωπικό βίωμα αγάπης που θα πρέπει στη συνέχεια να οδηγήσει σε γάμο. Αυτή η καινούρια αντίληψη περί ελευθερίας στον έρωτα ήρθε τότε να υπογραμμίσει τη σημασία του ατόμου έναντι της κοινωνικής σύμβασης.

Υπάρχει ένα ακόμη χαρακτηριστικό γνώρισμα του σύγχρονου πολιτισμού που συνδέεται στενά με αυτό τον παράγοντα. Ολόκληρη η κουλτούρα μας βασίζεται επάνω στην ακόρεστη όρεξή μας να αγοράζουμε, στην ιδέα μιας αμοιβαία προσοδοφόρας υλικής ανταλλαγής. Η ευτυχία του σύγχρονου ανθρώπου έγκειται πια στη συγκίνηση που δοκιμάζει όταν κοιτά τις βιτρίνες των καταστημάτων κι αγοράζει όλα όσα μπορεί να αγοράσει, είτε με μετρητά είτε με δόσεις. Με τον ίδιο τρόπο βλέπει ο άνθρωπος και τους συνανθρώπους του. Για τον άντρα, μία ελκυστική κοπέλα –και για τη γυναίκα ένας ελκυστικός άντρας– είναι τα έπαθλα τα οποία κυνηγούν. «Ελκυστικός» σημαίνει συνήθως ένα όμορφο δέμα από χαρίσματα που είναι δημοφιλή και έχουν μεγάλη ζήτηση στην αγορά προσωπικότητας. Αυτό βέβαια που κάνει ένα άτομο ελκυστικό

με πιο ειδικό τρόπο εξαρτάται από τη μόδα της εποχής, τόσο όσον αφορά στο σώμα όσο και όσον αφορά στο πνευματικό επίπεδο. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, ένα νεαρό κορίτσι που έπινε και κάπνιζε και ήταν σέξι και «σκληρό καρύδι» θεωρούνταν ελκυστικό· στις επόμενες δεκαετίες, η μόδα απαιτούσε από τα κορίτσια να είναι πιο νοικοκυρές και σεμνά. Στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα και στις αρχές του εικοστού, ο άντρας έπρεπε να είναι επιθετικός και φιλόδοξος, ενώ σήμερα πρέπει να είναι κοινωνικός και ανεκτικός – αν βέβαια θέλει να αποτελεί «ελκυστικό δέμα». Σε κάθε περίπτωση, το αίσθημα του έρωτα αναπτύσσεται σε ένα άτομο με αντικείμενο, κατά κανόνα, κάποιο από τα άλλα άτομα που βρίσκονται μέσα στη σφαίρα των δυνατοτήτων του για ανταλλαγή. Αναζητώ μία συμφέρουσα συμφωνία· το αντικείμενο θα πρέπει να είναι ποθητό από την άποψη της κοινωνικής του αξίας και συγχρόνως θα πρέπει κι εκείνο να επιθυμεί εμένα, εκτιμώντας τα δικά μου, φανερά και κρυμμένα, πλεονεκτήματα και τις δυνατότητές μου. Έτσι, δύο άτομα ερωτεύονται όταν νιώσουν πως έχουν βρει το ένα στο άλλο το καλύτερο διαθέσιμο αντικείμενο στην αγορά, λαμβάνοντας καθένα υπόψη του τα όρια της δικής του ανταλλακτικής αξίας. Συχνά, όπως συμβαίνει και στην αγορά ενός σπιτιού, σε μία τέτοια συναλλαγή μπορεί να παίξουν πολύ σημαντικό ρόλο οι κρυμμένες δυνατότητες οι οποίες μπορούν να αναπτυχθούν. Σε μία κουλτούρα στο πλαίσιο της οποίας κυριαρχεί ο προσανατολισμός της αγοράς, και παράλληλα η υλική επιτυχία προέχει ως η πιο σημαντική αξία, δεν θα έπρεπε να εκπλήσσεται κανείς που και οι ερωτικές σχέσεις ακολουθούν το ίδιο μοντέλο της ανταλλαγής, η οποία επικρατεί στο εμπόριο και στην αγορά εργασίας.

Το τρίτο σφάλμα, το οποίο οδηγεί στην υπόθεση ότι δεν υπάρχει τίποτα που να πρέπει να μάθουμε σχετικά με την αγάπη, έγκειται στο ότι συγχέουμε την πρωταρχική εμπειρία

τού «ερωτεύομαι» με τη μόνιμη κατάσταση τού «είμαι ερωτευμένος» ή, όπως θα λέγαμε με μεγαλύτερη ακρίβεια, τού «παραμένω ερωτευμένος». Αν δύο άνθρωποι οι οποίοι μέχρι τώρα ήταν ξένοι μεταξύ τους, όπως άλλωστε είμαστε όλοι μας, αφήσουν ξαφνικά να καταρρεύσει το τείχος που τους χωρίζει και νιώσουν κοντά ο ένας στον άλλο, νιώσουν σαν να είναι ένα, αυτή η στιγμή της συνένωσης είναι μία στιγμή μακαριότητας, μία από τις πιο συναρπαστικές εμπειρίες της ζωής τους. Κι ακόμη πιο υπέροχη και θαυμαστή είναι αυτή η εμπειρία για εκείνους τους ανθρώπους που ήταν αποκλεισμένοι από τη ζωή, απομονωμένοι και στερημένοι αγάπης. Αυτό το θαύμα της αναπάντεχης οικειότητας συχνά γίνεται ακόμη πιο εύκολο αν συνδυάζεται ή παρακινείται από τη σεξουαλική έλξη και ολοκλήρωση. Όπως και να έχει όμως, αυτό το είδος αγάπης είναι από την ίδια του τη φύση πρόσκαιρο. Τα δύο άτομα γνωρίζονται όλο και περισσότερο μεταξύ τους και η οικειότητά τους χάνει όλο και περισσότερο τον συναρπαστικό χαρακτήρα της μέχρι που, τελικά, ο ανταγωνισμός τους, οι απογοητεύσεις τους και η αμοιβαία ανία τους σκοτώνουν στιδήποτε έχει απομείνει από τον αρχικό ενθουσιασμό. Κι όμως, όλα αυτά δεν τα γνωρίζουν εκ των προτέρων: στην πραγματικότητα, εκλαμβάνουν την ένταση του ερωτικού τους ξεμυαλισματος, αυτή την «τρέλα» που νιώθει ο ένας για τον άλλο, ως απόδειξη της δύναμης της αγάπης τους, ενώ στην πραγματικότητα όλα αυτά ίσως δεν αποδεικνύουν παρά το βαθμό της μοναξιάς που ένιωθαν προηγουμένως και τίποτα περισσότερο.

Αυτή η αντίληψη –ότι δηλαδή τίποτα δεν είναι πιο εύκολο από το να αγαπάς– εξακολουθεί να είναι κυρίαρχη, παρά τις συντριπτικές αποδείξεις που υπάρχουν για το αντίθετο. Δεν υπάρχει σχεδόν καμία άλλη ανθρώπινη δράση, κανένα άλλο τόλμημα, που να αρχίζει με τόσο τεράστιες ελπίδες και προσδοκίες κι όμως να αποτυγχάνει τόσο συχνά όσο ο έρωτας. Αν

αυτό συνέβαινε με οποιαδήποτε άλλη ανθρώπινη ενέργεια, οι άνθρωποι θα ήταν περισσότερο πρόθυμοι να ανακαλύψουν τους λόγους αυτής της αποτυχίας και να μάθουν πώς θα μπορούσαν να τα καταφέρουν καλύτερα – ή αλλιώς θα παραιτούνταν ολοκληρωτικά από αυτή τη μορφή δραστηριότητας. Και αφού η τελευταία εκδοχή είναι αδύνατη στην περίπτωση της αγάπης, φαίνεται πως μόνο ένας δρόμος ανοίγεται για να ξεπεράσουμε την αποτυχία – να εξετάσουμε τις αιτίες της αποτυχίας αυτής και να προχωρήσουμε σε μία προσεκτική εξέταση της έννοιας της αγάπης.

Το πρώτο βήμα που πρέπει να κάνουμε είναι να συνειδητοποιήσουμε πως *το να αγαπάμε είναι μία τέχνη*, όπως ακριβώς και το να ζούμε είναι μία τέχνη· αν θέλουμε να μάθουμε πώς να αγαπάμε πρέπει να προχωρήσουμε με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που προχωράμε όταν θέλουμε να μάθουμε οποιαδήποτε άλλη τέχνη, είτε πρόκειται για μουσική, ζωγραφική, ξυλουργική κ.λπ. είτε για την τέχνη του γιατρού ή του μηχανικού.

Ποια είναι λοιπόν τα απαραίτητα βήματα για να μάθουμε μία τέχνη – όποια και αν είναι αυτή;

Η διαδικασία της εκμάθησης μίας τέχνης μπορεί, σε γενικές γραμμές, να χωριστεί σε δύο μέρη: το ένα μέρος είναι η γνώση της θεωρίας· το άλλο μέρος είναι η εκμάθηση της πρακτικής. Αν θέλω να μάθω την ιατρική τέχνη, πρώτα πρέπει να γνωρίσω τα βασικά στοιχεία σχετικά με το ανθρώπινο σώμα και τις διάφορες ασθένειες. Αλλά κι όταν θα έχω πια κατακτήσει όλη αυτή τη θεωρητική γνώση, σε καμία περίπτωση δεν κατέχω επαρκώς την τέχνη της ιατρικής. Θα μπορώ να πω ότι την κατέχω πραγματικά, μόνο όταν θα έχω κάνει μεγάλη πρακτική άσκηση, έτσι ώστε τελικά τα αποτελέσματα της θεωρητικής μου κατάρτισης και τα αποτελέσματα της πρακτικής μου άσκησης θα έχουν συγχωνευτεί σε ένα – τη διαίσθησή μου, η οποία αποτελεί και την ουσία του να κατέχω μία τέχνη. Εκτός όμως από τη

γνώση της θεωρίας και της πρακτικής, υπάρχει και ένας τρίτος παράγοντας απαραίτητος για να γίνω κάτοχος μίας οποιασδήποτε τέχνης: θα πρέπει η κατοχή αυτής της τέχνης να είναι για μας ένα ζήτημα ύψιστης σημασίας· θα πρέπει να μην υπάρχει τίποτα άλλο στον κόσμο που να είναι σημαντικότερο από την τέχνη αυτή. Αυτό ισχύει όσον αφορά τη μουσική, την ιατρική, την ξυλουργική – και την αγάπη. Και ίσως εδώ να βρίσκεται και η απάντηση στο ερώτημά μας: γιατί οι άνθρωποι του σύγχρονου πολιτισμού τόσο σπάνια μπαίνουν στον κόπο να προσπαθήσουν να μάθουν την τέχνη της αγάπης – και μάλιστα παρά τις ολοφάνερες αποτυχίες τους σε αυτό τον τομέα; Κι ενώ η λαχτάρα για αγάπη είναι τόσο βαθιά ριζωμένη μέσα μας, σχεδόν όλα τα άλλα δείχνουν να είναι σημαντικότερα από αυτήν: επαγγελματική επιτυχία, κοινωνικό γόητρο, χρήμα, δύναμη – όλη μας σχεδόν η ενέργεια χρησιμοποιείται για να μάθουμε πώς θα πετύχουμε αυτούς τους στόχους. Κι έτσι, δεν αφιερώνουμε ούτε ελάχιστη ενέργεια για να μάθουμε την τέχνη τού να αγαπάμε.

Είναι δυνατόν να θεωρούμε ότι τα μοναδικά πράγματα που αξίζει να μάθουμε είναι αυτά χάρη στα οποία μπορεί κάποιος να κερδίσει χρήμα ή γόητρο, και ότι η αγάπη, η οποία φέρνει «μόνο» ψυχικό πλούτο, αλλά δεν είναι επικερδής με τη σημερινή έννοια της λέξης, είναι μία πολυτέλεια για την οποία δεν έχουμε δικαίωμα να ξοδέψουμε πολλή ενέργεια; Σε κάθε περίπτωση, η πραγματεία η οποία ακολουθεί θα εξετάσει την τέχνη της αγάπης σύμφωνα με τα βήματα στη διαδικασία της γνώσης που προαναφέραμε: πρώτα, θα ασχοληθώ με τη θεωρία της αγάπης – και αυτό θα αποτελέσει το θέμα του μεγαλύτερου μέρους του βιβλίου· κι έπειτα, θα ασχοληθώ με την πρακτική της αγάπης, στο βαθμό –ακόμα κι αν είναι μικρός– που μπορεί να *μιλήσει* κανείς για την πρακτική εφαρμογή της αγάπης, όπως άλλωστε και για την πρακτική εφαρμογή οποιασδήποτε άλλης τέχνης.